

Serebrenik Lászlóné

Életrajz

Nelly néni Houstonban (USA) él elvált fiával közös lakásban. A filigrán alkatú, szép, elegáns megjelenésű, szálfegyenes tartású idős hölgy tiszteletre méltó életkora ellenére rendkívül energiát sugároz. Hétköznapijai változatosan telnek: varrósakkörbe jár, önkénteskedik a Hadassa egyesületben, bevásárol, háztartást vezet, fennmaradó idejében pedig a barátaival találkozik. Élettörténetének háború alatti eseményeiről kiforrottan beszélt, aminek valószínűleg az áll a háttérében, hogy korábban több alkalommal adott interjút a holokauszttal foglalkozó kutatóknak. Az interjú budapesti látogatása alkalmával, vendéglátója lakásán készült.

Lánykori nevemen Engelmann Kornélia Eszternek hívnak. Gyöngön születtem [Gyöng - nagyközség volt Tolna vm.-ben 1891-ben 3400, 1910-ben 3300, 1920-ban 3100 német és magyar lakossal. - A szerk.], egy kis faluban 1915. június elsején. Az ükszüleim 1800 körül vagy az 1700-as évek végén érkeztek Magyarországra. Csehszlovákiából, Moráviából jöttek [Azaz a későbbi Csehszlovákia egyik tájegységére, Moravára (Morvaországra) gondol, amely 1918-ig Ausztria egyik koronátartománya volt. - A szerk.]. Az első lakhelyük, amiről tudunk, Bonyhád volt Tolna megyében. Azután átköltöztek Hőgyészre [Hőgyész - nagyközség volt Tolna vm.-ben, 1891-ben 3600, 1910-ben 4000, 1920-ban 3700 magyar és német lakossal. - A szerk.], ahol a dédszüleim is éltek.

A szüleim első unokatestvérek voltak, úgyhogy közös a családfa nagy része. A dédszüleimnek kilenc élő gyermeke volt, hat lány és három fiú. Három lány nevére emlékszem: egyik volt Regina, a másik Zsófia és a harmadik, az Romániában lakott, Karolina. A többit nem ismertem, csak ezt a hármat. A három fiú nevét tudom: Gyula (ő volt az apai nagyapám), Jenő és Frigyes (az anyai nagyapám).

A legidősebb Engelmann lány, Zsófia férjnél volt itt, Budapesten. A férjét Keszler Gézának hívták, a Grózsics Jenő utcában laktak, kávépörköldéjük volt és tea- meg kakaókereskedésük. Jómódú emberek voltak. Két gyerekük volt, Árpád és Béla.

A Reginának egy lánya volt, Kata. Ő szintén az első unokatestvéréhez, doktor Taubner Gézához ment férjhez. Nekik egy lányuk volt, doktor Taubner Ágnes, aki orvos volt. Gyereke nem volt, egy orvoshoz, Péteri Miklóshoz ment feleségül.

Karolina volt a harmadik lány, akinek emlékszem a nevére, neki Ibolya volt a lánya, aki egy Schőni nevű orvoshoz ment férjhez. Ők Temesváron éltek.

A legidősebb fiú, apai nagyapám, Engelmann Gyula Hőgyészen született, majd később Gyönkre költözött, apám már Gyönkön született. Nagyapámnak nagyon jó megjelenése volt, egyik fia sem volt olyan magas, mint ő. Csak angol szövet kabátjai voltak, és volt neki egy bambuszbotja valami arany dísszel, és nagy szivarokat szívott.

Ő egy nagyon modern ember volt, dacára annak, hogy egy kis faluból származott. Textilüzlete volt Gyönkön, és nem a nagykereskedőtől vette az árut, hanem Bécsbe ment, és hajókofferral hozta el. Erre nagyon jól emlékszem, mert a padlásunkon volt sokáig a hajókoffer. És abban az időben csomagolópapírja volt a nevével: Engelmann Gyula rőföskereskedő, Gyönk. És rá volt nyomtatva kesztyű, napernyő – a többire nem emlékszem. Fogalmam nincs, hogy nagyapámnak milyen iskolái voltak, csak azt tudom, hogy nagyon ügyes, modern kereskedő volt, és német volt az anyanyelve, magyarul nem beszélt olyan jól. Jiddisül nem beszéltek, azt tudom. Nem tudok róla, hogy szolgált volna bármilyen hadseregben. Nem tudom, hogy kóser háztartást vezetett-e, arra nem emlékszem, de miután Budapestre költöztek, nem voltak kóser háztartásban, azt tudom.

Az apai nagyanyámat Löwenstein Rozáliának hívták. Hőgyészen születhetett, Gyönkre ment férjhez. Iskolai végzettségéről nincs fogalmam. Nemigen volt vallásos. Anyanyelve magyar volt. Ő is nagyon jó üzletasszony volt. A nagyapámnak kis dolgokhoz nem volt türelme, úgyhogy ha menyasszonynak jöttek vásárolni, akkor a nagyanyám azt mondta a nagyapának, menjen a kaszinóba kártyázni – mert őneki volt türelme a vevőkkel beszélni. Apai nagymamám nagyszerű üzletasszony volt. Nagyszerű. Engemet imádott.

Nagyanyámnak volt egy lánytestvére, aki meghalt már a holokauszt előtt. A nevére nem emlékszem, férjnél volt egy Hacser nevű festőnél. Én már csak akkor ismertem meg, mikor özvegy lett. Állítólag Hőgyészen a gróf Apponyi kápolnának a szentképét a férje festette.

A nagyszüleim Gyönkön egy sarokházban laktak, nem emlékszem már, hogy hány szoba volt. Szép, régi bútorokkal volt berendezve, és nagy baráti körük volt. Arra emlékszem, hogy minden évben mentek Karlsbadba kúrára.

A nagyszüleimnek volt szakácsnője, a Krék néni, aki náluk volt, nem tudom, hány évig, és aztán mikor a nagyszüleim Budapestre költöztek, akkor a másik nagyapámhoz (Engelmann Frigyeshez) került szakácsnének. Aztán volt egy szobalány, vele egész végig tartottuk a kapcsolatot, ő is férjhez ment. Ő német származású volt, és egész végig jó barátságban voltunk.

Apai nagyszüleim üzletére is emlékszem. Rengeteg áru volt benne, amit a parasztok hordtak ki-be: rengeteg vászon, sok brokát és bársony, és mellette még volt egy tele raktár is.

A nagyszüleim politikai nézeteiről semmit sem tudok. Kisgyerek voltam, nem emlékszem.

Miután nagyanyám meghalt, nagyapám újra megházasodott, egy Haász Paula nevű nőt vett el feleségül. És hatvanéves korában megtanult táncolni.

A második Engelmann fiúnak, Jenőnek üzlete volt Hőgyészen, és őneki is hozta a nagyapám az árut. Hőgyész sváb falu volt, s az itteni viselet bő szoknyából és nem tudom, hány alszoknyából állt, úgyhogy nekik sok anyag kellett. Jenő egy időben nagyon gazdag volt, voltak malmi, rőföskereskedő és gabonakereskedő is volt. Neki volt egy lánya, Erzsébet, aki Radó Béla veseorvoshoz ment férjhez, Budapestre. Remek orvos volt, valahol a József körúton laktak. Jenőnek

volt egy fia is, Árpád, aki elvett Bécsben egy nagyon-nagyon gazdag lányt. Nekik kötöttárugyáruk volt Bécsben.

A harmadik fiút, anyai nagyapámat Engelmann Frigyesnek hívták. Ő orvos akart lenni, volt is az egyetemen, de nemigen tanult, s a dédpapa megunt. Úgyhogy nagyapám telekkönyvvezető lett Gyönkön. Anyanyelve magyar volt. Nem volt vallásos. Nem tudok róla, hogy anyai nagypapám lett volna katona, meghalt a holokauszt előtt. Engelmann Frigyes egy simontornyai [*Simontornya – nagyközség volt Tolna vm.-ben, 1891-ben 3000, 1910-ben 3400, 1920-ban 3300 lakossal.* – A szerk.] Friedmann lányt vett feleségül, Friedmann Kornélia Esztert. Jómódú emberek lehettek ezek a Friedmannok, mert a családnak volt egy mauzóleuma is a temetőben, oda temették a nagyanyámat is, aki nagyon hamar meghalt. Nem tudom, hány lány volt ott a családban, azt hiszem, öt lány volt és egy fiú. Én csak egyik nővérét ismertem, Juliska nénit, őt nagyon jól ismertem. Ő élt a háború után is, mindenkije meghalt, egyedül ő maradt életben. Budapesten, az Újlipótvárosban lakott.

Friedmann Kornélia nagyanyám meghalt, mikor anyám nyolc éves volt, ott van eltemetve Simontornyán, mellhártyagyulladásban halt meg, de lehet, hogy mellrákja volt. Az az érdekes, hogy én soha nem láttam fényképet róla. De még édesanyámnak se volt fényképe. Frigyes nagypapám minden évben elment Simontornyára a felesége sírjához. Engem nagyon szeretett, és mindig magával vitt.

Apám végzettségét nem is tudom, soha nem beszéltünk róla. Az első világháború alatt a magyar hadseregben szolgált ő is, meg a bátyja is. Szolgált Doberdónál, Isonzónál [lásd: isonzói harcok] meg az erdélyi havasokban. Arra emlékszem, hogy ezeket mesélte mindig.

Apámnak egyetlen bátyja volt, úgy hívták, hogy Jenő. 1883-ban született, 1962-ben halt meg. Ő ügyvéd volt már az első világháború előtt is. A nagyszüleim és a nagybátyám egy lakásban laktak, miután a nagyszüleim Budapestre költöztek, de nem a nagybátyám tartotta el őket, hanem a nagyapám, aki úgy látszik, meg tudta menteni valahogy a vagyonát, annak ellenére, hogy a kommunizmus alatt kirabolták [lásd: Tanácsköztársaság]. Mi nagyon gyakran följöttünk, télen, karácsonykor az egész hónapot Budapesten töltöttünk. Érdekes, soha nem kérdeztem tőle, hogy hol volt a holokauszt alatt [*Jenő nagybácsiról van szó*]. A háború után nem dolgozott. Utálta a kommunizmust, gyűlölte. Itt maradt Pesten, aztán Bajára került, Bajáról elkerült Pécsre, és szegény, ott halt meg a zsidók otthonában, ott is van eltemetve.

Anyám 1894-ben született. 1944. június nyolcadikán halt meg. Édesanyám végzettsége polgári iskola volt, háztartásbeli volt egész életében. Az anyanyelve magyar volt, de perfektül beszélt németül. Mi otthon magyarul beszéltünk. Édesanyámnak két testvére volt, Mária és Béla. Béla munkaszolgálatos volt Szombathelyen. Ott éhen halt, azt hiszem, nem bírt enni, valami betegsége lehetett.

Mária férjhez ment Steiner Dezsőhöz, és két fia lett: László – elvitték munkaszolgálatosnak, meghalt –, és István, aki nagyon jófejű volt. Tanított az egyetemen is. Istvánnak három gyereke van, és bár az anyjuk katolikus, a gyerekek nagyon tartják a vallást.

Az édesapám és az édesanyám első unokatestvérek voltak, tíz év volt közöttük. A legszebb házasságot éltek, amit életemben láttam. Soha egy hangos szó közöttük nem volt. 1914-ben

házasodtak, szerelmi házasság volt. A házasságból két gyerek született: én, 1915-ben s az öcsém, György 1920-ban.

Emlékszem arra, hogy édesapám az első világháborúban volt. És emlékszem egy jelenetre, mikor hazajött – anyám ölében ültem, és ő olvasta a levelet, amit apám írt –, és apám váratlanul bejött az ajtón. Milyen nagy örömünk volt!

1918-ban a kommunizmus alatt kirabolták a nagyapámat, az üzletet teljesen kirabolták. Ők már az előtt jöttek fel Pestre lakni. Édesapám szedte utána össze azt, ami maradt, s elhozta a napernyőket és a csomagolópapírokat. Ennyi maradt az üzletből.

Mi akkor még Gyönkön laktunk. Apám volt a hitközségi elnök. Körülbelül kiszámítottam, hogy hetven zsidó élt az én időmben Gyönkön. Apám idejében még zsidó iskola is volt, apám zsidó iskolába járt, és sok keresztény szintén oda járt [*Érdekes, hogy a Magyar Zsidó Lexikon szócikke szerint 1850-ben épített ugyan a hitközség iskolát, „de az iskola azóta sem nyílt meg, miután sohasem volt a látogatásához elegendő számú növendék”. – A szerk.*]. Édesapám nem akart kereskedő lenni, és bár ő Bécsben kitanulta a kereskedő szakmát, nagyon szerette a természetet, és gazdálkodott. Azonkívül a szomszéd nagybirtokosoktól és a kisemberektől vásárolt gabonát, amit a nagy malmokba szállíttatott: Olaszországba, Budapestre.

Emlékszem, hogy Gyönkön eleinte petróleumlámpa volt, később persze bevezettük a villanyt. Volt betonút is, folyóvíz is később. A mi házunk egyike volt a legszebbeknek. Három nagyszoba volt egyben, több mint tizenkilenc méter volt, és magasak voltak a szobák. Úgyhogy a meleg mindig fölszállt. Koksszal fűtött anyám, az soha nem égett ki, mert mindig ott volt a parázs. Szóval egész nap fűtöttek. Akkor volt még egy iroda, aztán volt fürdőszoba, cselédszoba, konyha, mosókonyha, kamra, persze padlás, és utána volt még két nagyszoba, az volt a magazin [*raktárhelyiség*], ahova apám tette a búzát, amit vásárolt. Volt még három pincénk is: az egyik pincében voltak a hintók, akkor nem volt még garázs, a másik pincében a krumpli, s a harmadik pincében a borok.

Otthon nálunk állandóan volt cseléd, egy vagy kettő, volt szakácsnő, és még volt egy-két ilyen lány. Még az utolsó pillanatokban, mikor én özvegyen hazamentem, két személyzet volt édesanyámnál. Volt az Éva, s amikor férjhez ment, anyám adott neki egy hálószobabútort ajándékba, utána meg jött a testvére, Rézi. Ő ott volt egész végig, míg lehetett. Aztán volt két mosónő, aki jött hozzánk. Senkihez a faluból nem jöttek, csak anyámhoz. Aztán jöttek a vasalók, szerettem velük reggelizni, tízórazni. Aztán mikor a káposztát kellett eltenni, akkor jöttek az asszonyok, minden fehér lepedővel le volt terítve, és akkor gyalulták a káposztát, betették a nagy hordóba, beletettek borsot meg paprikát, aztán a végén egy nagy követ tettek rá.

Édesanyám nagyon elegáns asszony volt. Emlékszem egy ruhájára, Budapesten hordta egyszer, amit soha nem is tudok elfelejteni: valami sötétszürke ruha volt, pliszírozva volt, fele erre, fele arra [*Vagyis redőkkel, ún. berakásokkal volt díszítve a ruha. – A szerk.*], és gyöngyök voltak rajta. És valami selyembrokát kombináció volt, denevérujjal, amin szürke gyöngyök voltak. De falun nagyon egyszerűen öltözködtünk, egész más ruhánk volt falun, és egész más, amikor Budapesten voltunk.

Anyám nagyon komoly, okos asszony volt. Nagyszerű háziasszony volt. Volt egy idő, mikor vándorcukrárszok jöttek a faluba, s nálunk laktak egy hétig, anyámat megtanították karamellt készíteni, franciakrémest, grillázst, dobostortát, a világon mindent megtanult az édesanyám. Ha

volt befőzés, akkor anyám befőzte az egész kertet. Gyönyörű kertünk volt lenn a ház mellett, gyönyörű virágok voltak meg magas rózsafák – és a falunkban volt egy herceg [*Sulkowski Viktor lengyel hercegről van szó, aki az első világháború után Magyarországra nősült, és a Zichyektől megvásárolta 1140 holdas birtokukat a hozzá tartozó kastéllyal Gyönkön. – A szerk.*], s az ő kertésze tartotta rendben a rózsákat. Anyám szerette az érdekes állatokat is, volt a kertben egyszer egy törpekakas és egy törpetyúk, később valami kínai liba. Aztán volt egyszer egy gúnár, de nem közönséges gúnár volt, mert fekete volt a csőre, és olyan furcsa hangja volt. És voltak kacsák meg libák, amiket tömtek. Apámnak minden ebédre és vacsorára friss húst kellett adni, nem is tudom, hogy tudtunk ennyit enni. Anyám imádta a kertészetet, imádott sütni-főzni.

Állatokat is tartottunk. Nekünk több tehenünk volt otthon, és édesanyámnak a zsebpénze a tejpénz volt. Anyám nagy kannákban küldte a tejszarnokba a tejet. Nyolc-tíz tehenünk volt otthon, és azon kívül a fiatal tehenek kinn a pusztán, ezeket egy család rendezte, akik kint laktak a pusztán. Sok díjat nyert apám a tehenekkel. Akkor az volt fontos, hogy milyen zsírtartalma van a tejnek, jött az ellenőr minden hónapban lemérni a zsírtartalmat. S apám beszervezett négy-öt családot, s az ellenőr mindig másnál aludt, nálunk evett. Apám pedig kapta a kitüntetések.

Apám imádta a szabadságot, imádta a földet és a lovakat. Ez volt az ő szenvedélye. Imádta azokat a lovakat, amik gyorsan mentek; több hintója volt, legalább négy.

A mellettünk levő ház szintén a miénk volt, és édesapám ingyen kiadta az állatorvosnak, mert azt mondta, hogy tekintve, hogy annyi állat van, minden pillanatban valami előfordulhat, és neki nagyon fontos, hogy az állatorvos ott legyen. Minden évben, állandóan, szóval, amíg a föld megvolt, két szegény asszony és a kántor ingyen kapta a tejet, a lisztet, a krumplit, a kukoricát és a fát a szüleimtől.

Termesztettünk szőlőt, volt búza, kukorica, krumpli. Négyféle krumplink volt. Volt rózsa krumpli, gülbaba krumpli, ella krumpli és kifli krumpli, az állatok is valami krumplis-korpás keveréket ettek.

Édesapám újságot olvasott, „Magyar Nemzet”-et vagy mit. Anyámnak járt a „Színházi Élet” [1912 és 1938 között megjelent népszerű képes hetilap volt sok színes tudósítással a korabeli színházi és filmvilág életéről. Olykor egy-egy bemutatott színdarab szövegét is közölte. Incze Sándor alapította és szerkesztette Harsányi Zsolttal közösen. – A szerk.], az „Új Idők” [Képes szépirodalmi hetilap volt, a művelt középosztály lapja (1894–1949). Alapító főszerkesztője Herczeg Ferenc volt (1894–1944 között szerkesztette a lapot), munkatársai között a kor divatos írói szerepeltek. A lap közölt folytatásos regényeket, volt családi és gyermekrovata is. – A szerk.], és sok könyvet olvastunk. Elolvastam az összes Jókai Mórt, Herczeg Ferencet [(1863–1954) – író, újságíró. 1891-től Rákosi Jenő „Budapesti Hírlap”-jának belső munkatársa, 1894-ben indította és 1944-ig szerkesztette az „Új Idők” c. szépirodalmi hetilapot, 1903-ban egyik alapítója s megalapításától főmunkatársa „Az Újság” c. lapnak. 1896-tól két cikluson át országgyűlési képviselő, Tisza István politikájának híve. Együtt indították 1911-ben a „Magyar Figyelő” c. politikai lapot. 1927-től a felsőház tagja. 1919 után tevékenyen részt vett az irredenta revíziós mozgalmakban, 1929-től a Revíziós Liga elnöke. Regényeiben leginkább a korabeli dzsentritársadalmat eszményítette. Népszerűek voltak történeti regényei (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.], ezek mind voltak otthon. Nagyon szép gyermekkorom volt, különösen addig, míg a nagyanyám élt, sajnos nyolcéves koromban meghalt. Ő mindig vitt magával Pestre. Pesten csináltatott nekem ruhát, emlékszem, vett nekem egy fekete bársonykabátot hermelingallérral és muffal. Vitt mindenhova magával, elvitt

karácsonykor a Vígszínházba a gyerekdarabokra meg az Operába is.

Én nem jártam óvodába. Ott voltunk a ház körül, tettünk-vettünk, játszottunk. Ezenkívül nekem kellett vasalnom a saját dolgaimat, dacára annak, hogy anyámnak vasalónője volt. De anyám azt mondta, hogy nekem ezt meg kell tanulni. Azután meg kellett tanulnom főzni is, úgyhogy én tizennégy éves koromra tökéletesen főztem.

Ebéd után általában levettük a ruhát, hogy ne legyen konyhaszagú, s aztán beültünk a nappaliba, és kézimumkáltunk. Édesanyám nem sokat engedett, mert baj volt a szememmel, de gobelint csináltam – az is jó szemrontó.

Édesanyám még iskoláskorom előtt beíratott egy öreg hölgyhöz zongorázni és franciául tanulni. Ez egy nagyon finom úriasszony volt, aki perfekt francia volt, csak nagyon szegény. Gyereke nem volt, az idős hűgával lakott együtt nagyon nagy szegénységben. Szegény néni kezei betegek voltak, úgyhogy ő nem is tudott zongorázni, csak ült a széken. Aztán, szegény, meghalt, s édesanyám megvette a zongorát, s egy másik nőnél tanultam tovább, ő viszont kivándorolt Casablancába. A harmadik zongoratanárnőm opera-énekesnőnek készült, és fölfedezte a hangomat, aztán mikor Pestre kerültem, akkor megint tanultam zongorázni. De az volt a borzasztó, hogy mindig előlről kellett kezdeni az egészet, és én azt meguntam.

Hatévesen beíratk az elemi iskolába. Az egy református magyar iskola volt, ahova cigányok is jártak. Például ott járt Orsós Jolán, akinek az édesapja cigányprímás volt Gyönkön, és ő később énekesnő lett. Aztán volt még egy cigánylány, attól viszont hajtetűt kaptam.

Gyönkön jártam a gimnázium első négy évét, református gimnáziumba jártam [*Gyönknek 1806 óta van gimnáziuma. – A szerk.*]. A tanárok nagyon szigorúak voltak. Volt egy tanár, aki körmösöket adott a nagy vonalzóval, az nagyon fájt. Ő, azt hiszem, latint tanított. S aztán volt még egy nagyon-nagyon rendes tanárom, akinek a felesége nagyon szeretett, én jártam hozzájuk. A felesége egy bácskai sváb családból származott, és gyönyörűen kézimumkázott, adott is nekem ajándékba egy nagyon szép kézimumkát. Azután volt egy Pintér nevű tanár, aki a németet tanította. Nagyon rendes volt. Nagyon jó tanárok voltak. Aztán nagyon híres gyerekek jártak oda: a Stróbl Zsigmondnak a lánya [*1884–1975, Kossuth díjas szobrász. – A szerk.*], a Hekler Antal [*1882–1940*] művészettörténész, egyetemi tanár lánya és az akkoriban nagyon híres zsidó ügyvédnek, Brachfeldnek a lánya. Szóval nagyon rendes társaság voltunk.

Mikor elvégeztem a négy gimnáziumot Gyönkön, tizennégy éves voltam [*Vagyis a nyolcosztályos gimnázium első négy osztályát végezte el. – A szerk.*], apám csinált egy óriási partit, és mindenki meg volt híva, az egész osztályom, az összes tanár, a református pap, merthogy persze az is volt.

Eredetileg ipariskolába akartam továbbmenni, a kézimumka, a varrás érdekelt. A család nem akarta engedni, mert baj volt a szememmel. Nyolcéves koromban fára másztunk a barátnőmmel, s egy levél megfertőzte a szemem. Nagyon beteg voltam, és a Frigyes nagypapám felvitt Budapestre a klinika főorvosához, doktor Waldmann Gyulához, s ő kezelte. Csak átültetéssel lehetett volna javítani a dolgon, s azt én nem akartam. Szóval nekem azóta is egy heg van a pupillámon, csak a körvonalakat látom a bal szememmel. Ezért nem engedték, hogy ipariskolába menjek [lásd: ipariskolák szócikken belül a (4)-es pont: nőipariskolák].

Volt egy gazdasági iskola itt, Budapesten, ami mindennel foglalkozott [*Valószínűleg háztartási iskoláról volt szó. Lásd ott. – A szerk.*], oda akart anyám beíratni. De mikor megtudta az igazgató, hogy zsidó vagyok, kijelentette, hogy az iskolát egy keresztény alapítvány működteti, s csak keresztény lányok járhatnak oda. Végül aztán az Erzsébet nőiskolába jártam [*ma Teleki Blanka gimnázium. – A szerk.*] [lásd: leányiskolák], ami állami iskola volt az Ajtósi Dürer soron. A nagybácsmnál laktam. De nem tanultam ki semmi specifikust. Tanultam franciát itt is, meg németet is tanultunk, de én azt már gyerekkoromtól beszéltem. Volt egy nagyon jó barátnőm itt, az Erzsébet Nőiskolában, őt meghívtam nyárra, nálunk lakott. Úgy hívták, hogy Szverzsényi Etelka, az édesapja miniszteri tanácsos volt, és a Budapesti Gyógyfürdőnek volt az igazgatója. Ő lenn volt nálunk, megismerte az öcsémet, persze mindent tudott a családról, és nagyon-nagyon jól érezte magát.

Gyermekkoromban a zsidó ünnepeket betartottuk. Apám volt a gyönki hitközség elnöke, és péntek este meg szombaton eljárt imádkozni. Viszont fejedőt, kipát nem hordott állandóan. Hanukakor gyertyát gyújtottunk. A szombatot tartottuk, nem dolgoztunk [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Péntek este anyám mindig gyertyát gyújtott, de ennyi volt. Az újévet [Ros Hásáná] is megtartottuk, hosszúnapot [Jom Kipur] megtartottuk, akkor nem ettünk. Egy időben volt kóser háztartás is. Az öcsémnek volt bár micvója.

Húsvétkor [Pészah] mindig együtt volt a család. Húsvétkor a nagypapám mindig lejött Budapestről, s akkor nálunk lakott. Meg lejött a nagynénénk is a családjával, meg lejött az orvos nagybácsi meg az ügyvéd nagybácsi, szóval nagy dolog volt. Először nálunk volt a széder, mert az apai nagyapám idősebb volt, a másik este a másik nagyapámnál, és nem ettünk, csak maceszt nyolc napig. A mai napig nem eszem, csak maceszt húsvétkor, ezt betartom. Mikor kicsi voltam, karácsonyt is tartottunk. Olyan karácsony volt, hogy az ebédlőben volt háromablaknyi meglepetés. Olyan normális dolgok voltak ezek. Azt nem néztem, hogy keresztény ünnep vagy valami.

Gyermekkoromban nem éreztem semmi antiszemitizmust, mert az én korosztályomban nem volt zsidó. Gyönkön volt egy öreg zsinagóga [*Gyönkön 1730-ban alapították a hitközséget, 1836-ban épített a hitközség templomot, és 1852-ben létesítették a mikvét. – A szerk.*]. A rabbi és a kántor háza mellett volt kóser mézarszék, anyám kóser húst is vett. Mert abból a hitközségnek haszna volt. De a rabbinak nem volt samesze. Elvette a sárospataki Fischer rabbinak a lányát, Hannát. Szegényt, három gyerekkel vitték el. Nagyon rövid ideig volt csak rabbi itt, elvitték később munkaszolgálatra.

A többi zsidó, aki ott élt... volt egy kereskedő, ő is nagyon jómódú volt, a Ranschburg, és aztán volt egy másik család, azoknak vaskereskedésük volt, nagyon korán elmentek Gyönkről – hogy hova, nem tudom. Aztán volt a nagybátyám, aki az orvos volt. Volt egy Engel család, ők nyomdászok volt, Politzer, aki férfiszabó volt, akkor volt egy Ausch néni, akinek egy kis üzlete volt, liszt, cukor, élesztő, ilyesmi. Ez egy neológ közösség volt.

De az én koromban zsidó fiatalság már egyáltalán nem volt. Úgyhogy én keresztényekkel barátkoztam, és soha semmi differencia nem volt. A faluban – tekintve, hogy sok német volt – volt református magyar iskola, református német iskola, evangélikus magyar iskola és evangélikus német iskola. A legjobb barátnőm az evangélikus papnak volt a lánya. Állítólag a papa valamikor antiszemita volt, de engem nagyon szeretett. A felesége régen meghalt, a barátnőmmel, Mártával együtt főztünk- sütöttünk. Az evangélikus papnak volt két fia is, az egyik orvostanhallgató, a másik

ügyvéd volt, eléggé antiszemitaak voltak. De miután én barátságba kerültem a húgukkal, akkor egészen megváltoztak. Mikor Márta eljegyezte magát egy katonatiszttel, s egy hétig zajlott az eljegyzés, ha nem jöttem ebédre, vacsorára, akkor értem küldtek, hogy ott legyek. Nagyon sok fiú volt, a Tüske tanárnak is volt két fia, az egyik ludovikás volt [lásd: Ludovika Akadémia], a másik az egyetemen tanult. Nyáron mentünk úszni a barátokkal, jártunk fürödni, s anyámnak semmi ellenvetése nem volt, hogy fiúk is jöttek velünk.

Mikor nagyobb lány lettem, minden évben nyaraltunk a Balatonnál egy hónapot, édesanyám nővérével, Máriával és az unokatestvéreimmel, mert apám nyáron nem jöhetett a gazdaság miatt. Siófokra jártunk ilyenkor nyaralni. Még emlékszem a panzió nevére, ahol megszálltunk, Dombalj Panzió volt a neve. Ez egy nagyon elegáns hely volt, sokat jártunk innen kirándulni is. Hajókáztunk is minden nyáron legalább egyszer. A nagynéném nem dolgozott, ő vigyázott ránk. A kertben játszottunk az öcsémmel, István unokatestvéreimmel meg a nagyobb fiúval, Lacival. Laci 1915-ben született, és mi Lacival testvérként nőttünk fel, mert mikor apám a háborúban volt, anyám nagyon sokszor jött fel Budapestre a nővéréhez, és akkor együtt játszottunk. Nagyon szerettem, olyan jó ember volt.

Télen korcsolyáztunk, volt a falu végén lefagyva valami víz. Aztán a nagybátyámtól kaptam egy sífelszerelést, szóval kicsit síeltem, korcsolyáztam, aztán persze szánkózni mentünk.

A szüleimnek is voltak a faluban jó barátaik, akikkel összejártak, névnapozni, házassági évfordulót megünnepelni. Anyámnak a féltestvére, akinek a férje a körorvos volt, a mi családuknak, az Albanasz ügyvéd és még egy tanár a gimnáziumból, ez a négy család volt nagyon jóban. Addig, amíg jött a Hitler. Hanem mikor a náciok jöttek, a tanárnak a felesége azt mondta a nagynénémnek, hogy Iluskám, most már nem barátkozhatunk.

Anyanyelvem a magyar, otthon magyarul beszéltünk. A szüleim perfekt beszéltek németül. Nem jiddisül, németül. Jiddist nem is használtak Gyönkön. A anyai nagyszüleim faluja, Hőgyész, az más volt. Ott ortodox zsidók voltak. Hőgyészen sok zsidó volt. Voltak ortodox zsidók, és volt egy zsidó tanítónő, aki nagyon tehetséges volt, és én sok időt töltöttem Hőgyészen. Sok barátnőm is volt ott.

Az öcsém 1920. január huszadikán született Budapesten, a János Szanatóriumában [*Városmajor utca, a mai Ér- és Szívsebészeti Intézet*], akkor jöttek a fehérek [lásd: Tanácsköztársaság]. Míg mi Budapesten voltunk azon a télen, a lakásunkat kirabolták, elvitték a hermelinsálamat, anyámnak a bundáját és sok mindent a lakásból. De úgy látszik, valaki megzavarhatta őket, mert a díványtakaró alatt megtaláltuk az Olaszországból származó két vázát és egy berakásos tükröt, amit édesanyám a nászútról hozott. Azután a fehérek alatt az összes zsidót és aki kommunista volt, borzasztóan összeverték. Arra emlékszem, hogy édesapám hazajött, és hideg borogatást kellett rárakni [lásd: fehérterror].

A testvérem nagyon-nagyon rendes, szorgalmas fiú volt, soha anyámnak problémája nem volt vele. Cserkész volt [lásd: cserkészlet]. Tizenhárom éves korában elkerült otthonról, Szekszárdra járt iskolába, s miután leérettségizett, vegyészmérnök szeretett volna lenni. Azt mondták, ha kikeresztelkedik, akkor mehet egyetemre [Az 1939:IV. tc. „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” visszaállította a felsőoktatási intézményekben a numerus clausust, a 6%-os arányt csak a műegyetemen emelve fel 12%-ra. – A szerk.]. Az öcsém azt mondta, a vallás nem egy ruha, amit le lehet venni. Nem keresztelkedett ki. Nem voltunk vallásosak, de mi nagyon

jóézésű zsidók voltunk. Szóval ő elment Brünnebe, németül letette a vizsgáit. Aztán 1938 decemberében kiment Toulouse-ba, s többet nem jött vissza. A szüleinket ő soha többet nem látta már. Perfekt francia lett, és nagy francia hazafi. Imádta Franciaországot, mindent, ami francia volt. Franciaországban halt meg, rákban. Toulouse-ban van eltemetve.

Gyönkön nagy élet volt, mert ugye sok ügyvéd volt, meg orvos, és volt egy kaszinó. Gyönk járási székhely volt. Aztán emlékszem, volt a képviselő-választás, és akkor az egy nagy dolog volt, a kaszinóban volt az ebéd, s egy partit rendeztek az új képviselő tiszteletére. Akkor voltak bálók, Hőgyészen volt például egy jelmezbál, föl voltam öltözve török nőnek. Aztán Gyönkön is volt jelmezbál, akkor spanyolnak voltam felöltözve. Sok bál volt Gyönkön, és mindig elmentünk.

Budapesten a nagybácsim vitt el a bálókra, mikor már nagyobb voltam. A nagybácsim választmányi tagja volt a Lipótvárosi Kaszinónak, és minden évben vett nekem egy báli ruhára való anyagot, amit Pesten varrtak meg. És elvitt a Lipótvárosi Kaszinó báljára, ami roppant elegáns hely volt. Ő persze kártyázott, bridzselt, amíg én táncoltam [A Lipótvárosi Kaszinót 1883-ban alapították a gazdaságilag erősödő, zsidó származású polgárság lakóhelyén, a kereskedelmi, malom-, majd bankközponttá fejlődő Lipótvárosban. Elnöke 18 éven át Falk Miksa volt, majd haláláig (1911) br. Bánffy Dezső, a volt miniszterelnök. A Kaszinó épülete (Freund Vilmos tervezésében) 1896-ra készült el a Zrínyi és a Nádor utca sarkán. „A Lipótvárosi Kaszinó megalakulásától kezdve jelentős adományokat tett különböző jótékonyági célokra, és a művészet pártolására is sokat áldozott. ... Segítették a lipótvárosi kisdedővót, a kórházakat, hozzájárultak a Vígszínház építéséhez. Lipótvárosi Kaszinó Díj elnevezéssel festészeti díjat alapítottak. Rendszeresen opera pályázatokat írtak ki” (Novák Béla: „Fővárosi kaszinók a 19. században”, Budapesti Negyed, 26. 2004/4). – A szerk.].

Az első férjem Bokor Ernő, 1900. július huszadikán született Óbecsén, és 1942. január huszonharmadikán ölték meg. Zsidó származású volt. Beszélt magyarul és szerbül. De otthon magyarul beszéltek. Kereskedelmi érettségije volt [lásd: kereskedelmi iskolák]. 1935-ben Budapesten ismerkedtem meg a férjemmel. Mentem a villamossal, és a villamosban valaki megkérdezte, hogy hol a Rákóczi út. Mikor leszálltam a Rákóczi úton, mondtam, hogy ez a Rákóczi út. És a férfi, aki kérdezte, mellém szegődött. És azt kérdezte tőlem, hogy merre van az EMKE Kávéház. Mondtam neki, hogy az utcán nem ismerkedem, menjen a rendőrhöz, és kérdezze meg tőle. Azt mondta, hogy menjünk együtt a rendőrhöz. Mikor megtudtuk, hogy merre van az EMKE, megkérdezte, hogy nekem nagyon fontos-e odamenni, ahova én megyek. Mondtam, igen. Erre azt kérdezte tőlem – akkor volt az ötórás tea divatban –, hogy hallottam-e a Rajkó zenekart, amelyik délután az EMKE-ben zenél, s nem mennék-e el vele meghallgatni [Rajkózenekar több városban is alakult, az 1930-as években működő budapesti rajkózenekar talán az 1920-as években alakult, de nem azonos a „Rajkózenekar” néven most is létező, 1952-ben alakult formációval. – A szerk.]. Megnéztem, nagyon elegánsan volt fölöltözve, elmentem az EMKE-be. Mi történhet délután öt órakor? Levettem a kabátomat – én is jól voltam fölöltözve, s elég vékony voltam. Ilyen magas sarkú cipőben persze, fekete szövetruha volt rajtam. Leültünk, és elővette az útlevelét, mert azt mondta, hogy én azt mondtam, hogy utcán nem ismerkedem, hát ő most be akar mutatkozni. Bokor Ernőnek hívták, és be volt írva, hogy gyáros. Jugoszláviában élt, Novi Sadon [lásd: Újvidék].

Hát borzasztóan imponált nekem! Akkor beszélgettünk, és fél hét körül mondtam, hogy nekem most el kell menni, mert este bálba megyünk. Azt mondta nekem, hogy másnap majd föl hív engem

telefonon. Vett egy taxit, elvitt, és nem voltam egész biztos, hogy föl fog hívni. Nagyon féltem a nagybácsimtól, és azt mondtam a házvezetőnőnek másnap, hogy a kávé, amit a nagybácsi minden ebéd után iszik, vigye be az úriszobába az ebédlőből, mert várok egy telefont. És a telefon tényleg megszólalt, és akkor találkoztam vele. Mondta, hogy másnap el kell utaznia, de itt van a testvére és az unokatestvére, és szeretné, ha őket megismerném. Elutazott, s én másnap megismerkedtem a testvérel és az unokatestvérel. Meg voltam lepve, szóval nem tudtam, hogy kik ezek és mik ezek, mert a húgának – akkor volt divatos a csikóbunda –, az Elkán szűcsnél [*Híres szűcsök voltak, a Váci utcában volt az üzletük. – A szerk.*] vett egy csikóbundát, Frank Irmánál – aki a színésznőknek, Karády Katalinnak stb. csinálta a kalapjait – kalapot [*Frank Irmának híres kalapszalonya volt a Váci utcában, a Frank-féle kalap a háború előtt fogalom volt. (Frank Irma Karády bizalmasa és barátnője volt, először ő szökött át a határon 1950 őszén, majd később Karády is, és ettől kezdve végig együtt éltek az emigrációban.) – A szerk.*], és megvett valami tíz pár cipőt. Aztán ők elutaztak, én hazautaztam. Édesanyámnak elmondtam. Azt mondta, felejtsd el, az öcséd Franciaországban van, hát hogy képzeled, hogy majd Jugoszláviába fogsz férjhez menni [lásd: Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től: Jugoszlávia)] [*1935-ben az akkor még csak 15 éves öccse Szekszárdon tanult. Majd csak 1938 decemberében ment Franciaországba. – A szerk.*].

1936-ban kaptam egy lapot a leendőbeli férjemtől, hogy megint karácsonyra Budapesten lesz, és kérdezi tőlem, hogy én is Pesten leszek-e. És akkor találkoztunk. Édesanyám is Budapesten volt, és szerettem volna, hogyha megismeri a férfit, de azt mondta, hogy nem akarja megismerni. Akkor fölvittem a nagynénémhez, a Mariska nénihez, őneki nagyon-nagyon szimpatikus volt. Azután már merészebb voltam, és szórakoztunk. Akkor volt a Moulin Rouge meg az Arizona kávéház, akkor elvitt engemet a Moulin Rouge-ba, az Arizonába, de nekünk egy óra előtt otthon kellett lenni, mert a Jenő bácsinak [*Föltehetően az apa testvéréről, Engelmann Jenő nagybácsiról van szó. – A szerk.*] nem volt szabad tudni a találkozóról [*A Moulin Rouge és az Arizona két híres mulató volt az ún. Pesti Broadwayn, azaz a mai Nagymező utcában. Somossy (Singer) Károly 1894-től működtette a Somossy Orfeumot a Monarchia két híres bécsi színháztervező építésze, a Fellner és Helmer által tervezett épületben (az orfeum olyan mulató, ahol a közönség vacsora mellett a színpadon zajló revüműsört – artistaszámok, kabaréjelenetek, kuplék stb. – nézhette). Az orfeumot később Waldmann Imre vásárolta meg (Fővárosi Orfeum). Az épületben 1922-től az Operett Színház működött, a korábbi orfeum pedig Moulin Rouge néven a ház télikertjében működött tovább. Az Arizona Mulató az 1930-as évek elején nyílt meg, a Nagymező utca 20. szám alatt, Mai Manó császári és királyi udvari fényképész 1890-es években épített egykori műteremházában (Nay Rezső és Strausz Muki tervezése). Az Arizona mulató az 1930–40-es évek egyik legismertebb pesti társasági helye volt. – A szerk.*].

1937 augusztusában megesküdtünk. Én huszonkét éves voltam, ő harminchét. A szüleim elleneztek, főként a kora miatt. De a legboldogabb házasság volt. Sajnos nagyon rövid ideig, csak négy és fél évig tartott. Nászúton Velencében voltunk, a Kristály Hotelben laktunk. Autóval mentünk nászútra, bejártuk egész Olaszországot. Azt hiszem, két vagy három hétig utaztunk.

A házasságunkból két fiam született, 1938-ban és 1941-ben. A nagyobbik fiamat Alexander Péternek kereszteltük [*A névadás persze nyilván nem kereszteléssel történt. – A szerk.*], Budapesten született Kende főorvosnál a János Szanatóriumban. A kisebbik fiamat Tomiszlav Igornak hívták.

A gyárunk nagyon jól működött. Magyarországon valaki szabadalmaztatta a porcelánfejű szódásüveget. Ezt a jogot a férjem megvette egész Jugoszláviára. A Zsolnay gyár csinálta a porcelánbetéteket, a ruggyantagyártól vettük a gumit. Csehszlovákiából vette az üvegeket és a csöveket, Taorminából vette az esszenciát, a szénsavat Jugoszláviából vette. És egész Jugoszláviába szállított.

A férjem roppant elegáns volt, ő is csak angol szövetben járt, méretre csináltatta, és énnekem is volt egy külön szabóm, a cipőimet Budapesten csináltattuk, a fehérneműm is Magyarországról jött, a Goldberger gyártól [lásd: Goldberger család]. A gyerekeimre nevelőnő vigyázott – Darinka Fieldsnek hívták a nevelőnőt –, csodásan kézimunkázott, horgolt és kötött. A saját ruháit csipkekötéssel csinálta, és közben olvasott. Fantasztikus nő volt.

Az apósom meghalt pár hónapra rá, hogy megházasodtunk. Az anyósomnak öt gyermeke volt, a legidősebb volt a férjem, aztán jött Mihály, ő biztosítós volt. Aztán jött Árpád, aki belgyógyász volt, nőtlen, és volt egy húguk, Magda, aki Kassán volt férjnél. De idővel ők is Újvidékre költöztek. A negyedik fiú, Imre Párizsban élt, és ő életben maradt. Párizsban van, hogy hol, nem tudom. A Magda 1914-ben született, egy évvel volt idősebb, mint én, a férjét Zingerleinnak hívták, egy kisfia volt, Palika. Egy házban volt a férjemnek az üzeme, az ő raktára és irodája. Nagyon szerette a férjemet. Mindannyian, Imrét kivéve Újvidéken laktak. A szüleim is idővel megbékéltek azzal, hogy férjhez mentem. Az édesanyám már boldog volt.

Jugoszlávia egy fantasztikus állam volt. Nem volt antiszemitizmus. Ha az újévünk [Ros Hásáná] volt, a szerb pap odajött, és boldog újévet kívánt a rabbinknak. Ha egy kántor koncert volt, a pravoszlávok ültek az első sorokban. Ha a Purim-bál volt, akkor a tűzoltóparancsnoknak a lánya a mi bálunkon táncolt. Nem éreztünk semmit a világon. A férjem elment, elvitt engemet egy tiszt barátjához, aki a tiszti kaszinóban volt valami, hát az nem is tudta, hogy mit csináljon. Szóval... nagyon szép ország volt. Nagyon szép. Zsidóknak nagyon szép.

Gazdag zsidók laktak Újvidéken. A mi családuknak nagyon összetartott, segítettek egymást. Volt egy barátnőm, Schossbergerné. A férjének az unokatestvére egy dúsgazdag ember volt, és volt egy nagy kereskedése, amit a barátnőm férje vezetett, úgyhogy mi zsákszámra vettük az élelmiszert, és elosztottunk mindent, cukrot, kakaót, csokoládét, kávé.

Mikor a magyarok bejöttek [lásd: A Délvidék megszállása], egyik nap váratlanul bejött egy magyar katona. Persze leültettük, megkínáltuk, és beszélgettünk. S végül azt mondja, hogy nem látok itt fölhalmozva élelmiszert. Akkor tudtuk, hogy valami baj van, ez jelzés. Aznap este a férjem a nevelőnővel együtt egy nagy ruháskosárba tett minden élelmiszert, és elvitték az üzembe és eldugták. Másnap már ott is voltak a detektívek a lakásunkban, és keresték az élelmiszert. Az a katona valószínűleg hallhatta, hogy följelentés van ellenünk, és bár soha életében minket nem ismert, mégis ilyen jóindulatú volt, hogy följött, és figyelmeztetett. Ilyen csodák is vannak. Szóval akkor nagyon nehéz helyzetünk volt, ott volt az árunk, de nem tudtuk megenni. Magyarországon akkorra már az összes vevőnket elvesztettük.

Édesapámat tragikus körülmények között vesztettem el 1941 márciusában. A németek még háború előtt a fiatal sváb gyerekeket, akik tehetségesek voltak, elvitték Németországba, és kitanították őket valamiféle orvosnak. Mikor készen voltak, akkor visszaküldték őket egy német ápolónővel. És az ápolónőnek az volt a dolga, hogy kiment a faluba betegekhez, és azt mondta, hogy zsidó orvost

ne hívjanak, csak az ő tanítványait. És ez a nő csinált egy klubot a lányoknak – tanította őket kézimunkázni, a férfiak pedig ott ittak és kártyáztak. Apámtól egyszer az egyik alkalmazott lopott, és apám ezért menesztette. Az illető persze odajárt ezekhez a klubba. Apám nem vette komolyan a veszélyt. Egyik vasárnap lement a pincébe, hogy bort hozzon, és az az ember utána lopakodott, és apámat egy baltával hátulról szétverte. 1941. március nem is tudom, hányadikán. Gyöngön temették el, de exhumáltattam, s Pécsen temettettem el, mert Gyöngön már senki zsidó nincs.

1941 decemberében az idősebbik fiam az óvodában megfázhatott. Borzasztó beteg volt, magas láza volt, félrebeszél. Mikor jobban volt, elvittük röntgenre, s az orvos azt mondta, tuberkulózis van. Megijedtünk, a kisebbik fiam akkor volt kilenc hónapos, föl hívtuk rögtön a nagybácsit Budapesten, rezerváltattunk a Bródy gyerekkórházban [lásd: Zsidókórház] egy külön szobát, és utaztunk fel Budapestre. Megérkeztünk, és az orvos, aki felírta a leleteket, rögtön azt mondta, hogy a gyerekek influenzája volt. Jött a főorvos, a tüdőfőorvos a másik kórházból, és kiderítette, hogy a gyerek tüdején egy tályog van. Úgyhogy egy héten kétszer vagy háromszor kellett röntgenre menni, és a férjemtől kapott vérátömlesztést. Januárban, miután a gyerek egy kicsit jobban lett, a férjem hazautazott, mert nyugtalanodott az otthon hagyott kicsi miatt. Szerdán utazott haza, és utána semmi hír. Csodálkoztam, hogy miért nem üzen. Pénteken már borzasztó ideges voltam, bementem a Mariska nénihez, anyám nővéréhez, de ott se találtam a helyemet. Akkor hallottuk, hogy valami van Újvidéken, de ez olyan titokban volt, hogy senki nem tudott semmit. Szombaton megérkezett a vonat Újvidékről, azzal sem jött. Akkor már biztosan tudtam, hogy valaminek kellett történnie, hogy nem hívott, és nem is jött. Föl akartam hívni a lakásomat, de a telefonközpontnál egy csomó telefonhívás volt előttem, csak éjfélkor kaptam kapcsolatot. A nevelőnő jött a telefonhoz, és kérdezte, hogy nem tudok-e semmiről. Mondom, nem. Azt mondja, a férje le van tartóztatva, holnap jövök a gyerekekkel.

Másnap kimentünk az állomásra a gyerek elé, és akkor talákoztam egy kassai származású asszonnyal, aki Újvidéken volt férjnél, és az elmondta, hogy egy pogrom volt, és nagyon sok embert megöltek [lásd: újvidéki vérengzés]. És megérkezett a nevelőnő, s elmondta, hogy pénteken tizenkét órakor jöttek a férjemért – két katona –, engemet kerestek és a nagyobbik gyereket. Fölemelték az ágyat, benéztek a szekrénybe, ágy alá, mindenütt kerestek, nem találtak. Az ajtónk úgy nyílt, hogy a kisgyerekágy az ajtó mögött volt. Párnákkal volt a gyerekem körülveve, mert akkor állt föl, és féltünk, hogy megüti magát. A gyerek csendben volt, nem vették észre. A férjemet elvitték, nem szólt egy szót sem, kiment. A nevelőnő elmesélte, hogy szerda óta statárium volt, úgyhogy a férjemmel bent voltak. A redőnyöket le kellett húzni. S mikor a férjemet elvitték, a nevelőnő föl húzta a rolót, úgyhogy látta, hogy egy külön autóban vitték el a férjemet. Nemcsak a férjemet ölték meg, hanem az anyósomat, Lichner Szerénát s az orvos sógoromat is. Szegény sógornőmet is elvitték, akit a ricsei internálótáborból sikerült kiszedni, mert azok, akiknek a férje Szlovákiában született, Ricsén és Garanyban voltak internálva [*Magyarországon már a német megszállás előtt is működött néhány internálótábor a politikai foglyok, menekültek és az állampolgárságukat igazolni nem tudó zsidók számára. A leghírhedtebbek a csörgői, a garanyi (mindkettő Zemplén vm. visszacsatolt területén), a kistarcsai, a nagykanizsai és a ricsei (Zemplén vm.) tábor volt.* – A szerk.]. Őt az édesanyja ki tudta venni, úgyhogy Újvidéken volt a hároméves kisfiával, s így őt itt ölték meg. A férjemnek az öccse, Mihály, aki egy pesti Goldmann lányt vett feleségül, gyermektelen volt, Budapesten volt; Imre szintén nem volt otthon, így megmenekültek. Én akkor nem mentem többet vissza Újvidékre, mert roppant veszélyes hely lett. Aki egy

fényképen volt csak egy kommunistával, már azt is a börtönbe vitték.

Úgyhogy én az édesanyámhoz költöztem, Gyönkre, a két gyerekemmel. A földünket elvették, semmi jövedelmünk abból nem volt, mégis több cselédünk volt, hogy miért, fogalmam nincs.

Otthon nem nagyon tudtuk, hogy mi történik a zsidókkal, olyan titokban történt ez az egész. De mégiscsak hallottam valamit a lágerekről. Nem volt szabad ugyan külföldi adást hallgatni, de én egyszer éjjel hallgattam az orosz leadót [*Moszkvában 1941. szeptember 29-én kezdte meg adását a Kossuth Rádió, a KMP Külföldi Bizottsága által, a szovjet kormány támogatásával szervezett titkos, klandesztin adó. Az antifasiszta, háborúellenes adó egy ideig Baskíria fővárosából, Ufából szólt (mellette működött még a Moszkvai Rádió magyar adása is). 1942-től ismét Moszkvából ment az adás, 1945. április 4-i megszűnéséig. – A szerk.*], és ott beszéltek lágerekről és krematóriumról. De hát ki hitte ezt el? Nem gondoltunk semmi rosszra, a magyar zsidók annyira magyarnak érezték magukat, és nem is gondoltak arra, hogy valami történhet.

Sokszor utaztam Budapestre, valami szakmát akartam tanulni, mert az öcsém Franciaországban volt, nem tudtunk róla, ott volt a két gyerek, földünk nem volt. A nagybátyám lakásához közel, az Abonyi utcában lakott egy család, akiket Schmuckéknak hívtak. Ők együtt laktak Schmuck unokatestvérével, Bellával, aki szlovákiai volt, és szintén Ricsén volt az én sógornőmmel együtt, csak őt is sikerült kiszedni az internálótáborból. A sógornőm annak idején ajánlotta, hogy ismerkedjek meg ezzel a családdal, mert nagyon rendes emberek, és különösen a Bellával, akivel ő együtt volt, és ha azt gondolom, hogy édesanyámnak rossz egyedül, akkor beszéljük meg, hogy Bella vegye anyámat oda magukhoz. De anyám azt mondta, hogy ő jól megvan.

Szóval én őket nagyon jól ismertem, és őhözjuk mentem, amikor feljöttem Pestre, és azt mondta nekem a Schmuckné, hogy a németek bejöttek [lásd: Magyarország német megszállása], ez egy nagyon veszélyes helyzet, hozd el a dolgaidat, nálunk van hely, gyere, és legyél velünk. A nagybácsim viszont azt mondta, hogy volt a Zsidó Tanácsnál, s azt mondták, hogy a magyar zsidóknak semmi baja nem lesz, s biztatott, hogy utazzak haza, mert a gyerekeim mellett a helyem. Mondtam neki, hogy Gyönkön mindenki ismer minket, mert apám is ott született, és az egy kis falu, ott elbújni nem lehet. De hát szerinte itt Budapesten bombázni fognak, és a pincében kell majd lenni, jobb, ha hazautazom. Fölhívtam anyámat, hogy jöväk. Bella kikísért az állomásra, de a vonatra nem tudtam már felülni, mert az állomásról bevezettek. Ott volt már az unokatestvérem is, ő is haza akart utazni Simontornyára. Akkor éjjel elvittek minket toloncba, többször volt légitámadás [*Magyarország német megszállásának első napjaiban Budapesten a rendörök az utcán, pályaudvarokon, villamosmegállóknban stb. szedtek össze zsidókat, akik vagy a toloncházba kerültek, vagy Kistarcsára, majd mindkét helyről Auschwitzba. A toloncház az ún. toloncok – azaz a rendörhatóság által illetőségi helyükre szállítandó személyek – átmeneti elhelyezésére szolgáló intézmény. A VIII. kerületi Mosonyi utcában, a rendörkapitányság épületében működött a kiegészítő toloncház, a letartóztatott, internált emberek ideiglenes őrzésére kijelölt épület. (Az épület ma is rendörügyi használatban van.) Serebrenik Lászlóné föltehetően április elején került a toloncházba, ugyanis az első, Budapest elleni bombatámadásra 1944. április 3-án került sor. Az amerikai légierő Dél-Olaszországban fölszállt 450 bombázója és 157 vadászgépe támadta a ferencvárosi pályaudvart és a repülőgépgyárat. Az amerikaiak nappali bombázásai mellett az angol légierő éjszakai támadásokat hajtott végre. Valószínűleg erre a légitámadásra utal. Egyébként április 13-án ismét 535 amerikai gép támadta Budapestet, célpontjuk a repülőgépgyár*

és a repülőtér volt.– A szerk.]

Az ágyakon sodronyon aludtunk. Aztán kivittek minket Kistarcsára [lásd: kistarcsai internálótábor], ott a földön, a csomagjainkon aludtunk. Mindenünket elvették: a gyűrűmet, a briliánsgyűrűmet, a fülbevalót, nyakláncot, mindent elvettek, a pénzünket, mindent. S az egyik nap a nagybácsimat is elvitték, s odahozták Kistarcsára, ott találkoztam vele, nagyon sírt.

Egyik nap elindítottak minket. Én írtam egy lapot – nem volt bélyegem. Azt írtam, hogy visznek, nem tudom, hova. És bedobtam egy autóba, amelynek nyitva volt az ablaka, ott, a Keleti pályaudvar mellett. Később azért azt megtudtam, hogy megkapta a leveletem az édesanyám. Amikor Auschwitzban találkoztam egy unokatestvéremmel, ő mondta, hogy eljutott hozzájuk a lapom. Ezek szerint voltak rendes emberek, akik továbbították ezeket a lapokat.

Nem tudtam, hova visznek [Az első deportáló vonat 1944. április 28-án indult Auschwitzba Kistarcsáról, mintegy 1800 emberrel. A deportáltak között voltak azok is, akiket a német megszállás napján és a következő napokban a pályaudvarokon és Budapest utcáin vett őrizetbe és szállított Kistarcsára a magyar rendőrség. – A szerk.]. Bevagoníroztak egy marhavagonba, kívülről lezárták, és amikor néha ki tudtam a rácson keresztül nézni, akkor láttam az esztergomi palotát, a hercegprímási palotát, tudtam, hogy észak fele megyünk. Akkor még tovább mentünk, és láttam a szlovák parasztot, fehér nadrágban, csodálkozva néztünk a vonatból. S akkor este későn megérkeztünk valahova, emlékszem. Azt mondták, gyorsan kifelé! A csomagjaik majd jönnek maguk után. Egy tiszt előtt kellett nekünk elmenni, és köztünk nem volt senki tizenhat éven aluli és hatvan éven fölül.

Birkenauban voltunk. Azt mondták, aki fáradt, itt van egy autó, abba üljünk bele. Azt mondtuk, mi nem vagyunk fáradtak. Azt mondták, hogy messze van az állomás. Nem baj, mondtuk, és gyalog mentünk. Két szegedi asszony beült az autóba. Többet őket nem is láttam.

Beérkeztünk, és azonnal levetették velünk a kabátokat. Megérkeztem egy angol szövet kabátban szőrmével bélelve és egy nagy oposszumgallérral. Szóval ezt elvették tőlem, s akkor a számomat odaírták 76434. A retikülömet is elvették, kértem a német nőt, hogy hagyja meg a gyerekeimnek a fényképét, két gyerek fényképét hagyja meg, s akkor odaadtam neki az arany karkötőmet, ami be volt varrva a kabátomba. Meghagyta.

Ez 1944 tavaszán volt. Nagyon hideg volt. Azután tusolni kellett, szóval levettek mindent rólunk. Semmi, egy zsebkendő, egy papír nem maradhatott nálunk. Kaptunk egy régi divatú bugyit és egy rövid ujjú ruhát, és egy törülköző nélkül, egy szappan nélkül kellett tusolnunk, a hajunkat levágták rövidre – persze az is vizes lett –, és kidobtak minket. Négy és fél óra hosszat kellett kinn állni a zuhogó jégesőben. Aztán beküldtek a blokkba, és a fiatal német SS-ek fényképet csináltak: így néznek ki a zsidók. És bemutatták a mozikban. A blokkban köves padló volt, és fából voltak rekeszek. Kisebb helyen, mint egy dívány, heten vagy nyolcan aludtunk. A szalmazsák papírból volt, és faforgács volt benne, a takaró marhatakaró [lópokróc] volt. Hogy hány takarózott bele, ki tudja. És úgy feküdtünk mi.

Az első munkám az volt, hogy a kórházban kellett új csöveket betenni. A második munkánk az volt, hogy síneket kellett leraknunk, mert a krematórium messze volt az állomástól. S a németek tisztában voltak azzal, hogy nagyon sok magyar transzport fog érkezni: öregek, gyerekek, akik nem

tudják megtenni ezt a hosszú utat. A német SS-nő kutyával és korbáccsal állt ott, zuhogott az eső, csak egy ruha volt rajtunk. S nem lehetett mit tenni. Az embernek egy vécépapírja nem volt. Nem volt egy kanalunk. Semmi a világon. Mindennap, amíg ott voltam, egyforma volt az enivaló. Csak valami marharépa, ha volt, meg krumpli. De azt mondták, hogy bróm volt az enivalóban – éreztünk is valami szagot –, hogy megnyuvadjunk [A brómozásra semmilyen konkrét bizonyíték nincs, bár nagyon sokan, különböző helyekről állították, hogy brómozták a foglyokat. – A szerk.]. A vécé egy latrina volt. A legborzalmasabb az 'entlasung' [tetvetlenítés] volt, ami minden hónapban volt. Minden hónapban elvittek minket egy fürdőbe. Nagyon vigyáztak a mi egészségünkre. A vizet nem lehetett meginni, rá volt írva, hogy nem iható víz.

Nekünk egy lapot kellett írni haza, hogy megszédítsük az otthonlevőket, hogy mi hol vagyunk. Én is írtam az édesanyámnak – megadták a szöveget –, és azt kellett ráírni, hogy Wald-am-Seeből írunk. Az egy fürdőhely. Nem tudom, hány százan voltunk, és én kaptam választ az anyámtól. És a lapot hazahoztam a fiaim fényképeivel együtt. Megvan a mai napig, George két üveg közé tette, úgyhogy előlről és hátulról lehet látni [lásd: Waldsee].

Közben jöttek magyarok is [transzportok], és volt egy kommandó, amit úgy hívtak, hogy Kanada [lásd: Kanada Auschwitz-Birkenauban]. Ez volt a legelőkelőbb kommandó. Sok szlovák lány dolgozott ott [1942 tavaszán érkeztek meg Auschwitzba az első zsidó nők, 16-30 év közötti lányok és asszonyok Kelet-Szlovákiából. – A szerk.], de több segítségre volt szükség, ezért a magyarokból is kiválasztottak néhányat, köztük engem is s az unokatestvéreimet is. Csíkos ruhánk, csíkos kabátunk, csíkos kendőnk, csíkos fehérneműnk volt. Naponta öt kilométert kellett gyalog mennünk Auschwitzba. A mi munkánk az volt, hogy a ruhákat, amit a transzport hozott, össze kellett hajtani. A férfiaknak az volt a munkakörük, hogy a kofferokat kinyissák, és a ruhákat behozzák. Mindenkinek megvolt a feladata. Például én blúzokat vagy szoknyákat raktam össze. Egy asztalnál kellett állnom, s a blúzokat, ruhákat vagy szoknyákat egy méretbe kellett összeraknom. Húszas, huszonötös számba, spárgával összekötni, a számunkat ráírni és leadni. Voltak lányok, akik az asztalnál voltak, ők elvették. És megvolt, hogy hányat kell nekünk csinálni. Föl voltunk osztva – ez egy nagyon gyors munka volt – éjjelesekre, nappalosokra. Én nappalos voltam, mikor az unokatestvérem éjjeles volt. De mi a lagerstrassén összetalálkoztunk: ők mentek munkára, mi jöttünk haza. Szóval ott dolgoztam egypár hónapig.

Zenére kellett kivonulnunk, és zenére kellett hazajönnünk. Minden nap [Auschwitz I-ben és más táborokban is gyakorlat volt, hogy „megnyugtatásul” zenét játszottak a raboknak. Tudunk Birkenauban a gázkamrák tőszomszédságában játszó zenekarról is. – A szerk.]. Bármit megcsinálhattak velünk a németek. Egy reggel – fehérneműben kellett nekünk lenni – egy fiatal német SS be volt rúgva, odatett egy pisztolyt a homlokomhoz, és azt mondta nekem: ha egyet pislogok, akkor keresztüllövi a fejemet. Hát megtehetette volna. Mindent.

Aztán átkerültem Auschwitzba. Az unokatestvéremtől nem tudtam elbúcsúzni, nem is tudtam, milyen lágerben, milyen blokkban van, és a fürdő után rögtön vittek. Szóval kikerültünk Auschwitzba, és egy nagyon rendes ember hozott bennünket oda. Azt mondta, mikor megérkeztünk – ott civil ruhák voltak, és aki ott dolgozott, az civil ruhában és nem csíkos ruhában dolgozott –, azt mondta: öltözzetek föl, ez az egyetlen nap, mikor ti itt vagytok. Hát persze, amit lehetett, az ember magára vett. Vettem egy cipőt, ami megmentette az életemet, magas szárú cipő volt a legfinomabb, legpuhább bőrből, fehér filccel volt bélelve, teletalpa volt, és olyan

könnyű, pont a méretem. Persze vettem szvettert, szoknyát, télikabátot, fűzőt, amit lehetett.

Másnap beválasztottak minket egy kommandóba, aminek a neve *Scheblink Befehung* volt. Ez volt az *AG B Farben Industrie*-nek egy lerakata, és én ott dolgoztam [Az *IG Farben több olyan gyárat is üzemeltetett, ahol foglyokkal dolgoztattak. (A legnagyobb IG Farben létesítményben, Monowitzban /Auschwitz III/ 1945 januárjában körülbelül 10 ezren dolgoztak. – A szerk.)*. Először az volt a dolgunk, hogy a tetűdobozokat ki kellett nyitni, és bele kellett önteni egy nagy hordóba. Aztán áthelyeztek, kint kellett a száraz dobozokat megszámolnom, és betennem egy hordóba. Aztán meg az volt a munkám, hogy egy asztalnál álltam egy lengyel lány, Dora Federova mellett, ő a címkéket és a súlyt ragasztotta a zacskókra, és énnekem bele kellett mérni a port – fél kiló, kiló, 2 kiló –, és a regálra [állvány] kellett rakni. A mi kápónk egy nagyon szép zágrábi zsidó lány volt, aki nagyon rendes volt. De az Obersahrführernél rendesebb ember nem létezett. Mi asztalnál ültünk, fehér papírral bevonva. És azt mondta nekünk: ti emberek vagytok. Olyan rendes volt hozzánk, hogy nem akarta, hogy a hidegben álljunk, este bevitt minket az irodába. Leoltotta a villanyt, kinyitott egy kis ablakot, bekapcsolta a rádiót, és ott ültünk addig, amíg a cellappal [‘zahlappell’ – létszámellenőrzés (német)] el nem múlt. Akkor azt mondta, hogy most már mehetünk haza. Dupla fehérneműnk volt, ott moshattunk, szóval végtelen rendes ember volt hozzánk. Ez a kislány, aki a kápó volt, megmutatta a gyerekeimnek a fényképét a tisztnek, és azt mondta neki, hogy neki pont két ilyen idős gyereke van, és ezért engemet nagyon sajnál.

Azután január vége, huszadika körül jött az orosz front, és akkor evakuálták a lágert. Minket hívott a parancsnokunk, el akart tőlünk búcsúzni. Azt mondta, kívánom nektek, hogy a jövőben olyan embert találjatok, mint én voltam tihozzátok.

Akkor elindítottak. Pár napig gyalog kellett menni. Összekapaszkodtunk, mert meg volt fagyva tükörre a föld, és aki leesett, annak ötször mondták, hogy kelj föl, s ha nem kelt föl, lelőtték, és mentünk tovább. Aztán bevagoníroztak minket egy nyitott szenes vagonba, és abban vittek föl Ravensbrückbe. Ravensbrückben betettek egy blokkba, hoztak oda valami ennivalót, autó se volt, autó se ment. Akkor betettek minket egy blokkba, azt hiszem, homoszexuális német nők közé. Minket odatettek az ágyakra, de négy embert egy ágyra, úgyhogy csak ülni tudtunk, és olyan hideg volt, hogy borzalom. Volt egy nagy dobkályha, és a kenyeret odatettük, és mikor már egész megpillyed, akkor lehetett enni, s ennél jobb nem volt. Utána betettek minket egy vonatba, rendes vonatba, s elvittek Mecklenburgba. Ez 1945 januárjában volt. Ott nem volt ennivaló, nem volt fürdő, nem volt ruha, nem lehetett ruhát cserélni. Betettek minket egy hadifogoly lágerbe. Itt rengeteg német homoszexuális fogollyal is összekerültünk. Ez a láger ez Ravensbrück egyik altábora volt. Én egy szobában aludtam a földön. Éjjel ugye mindenki kinyújtózott, úgyhogy tele voltunk ruha- és hajtetűvel. Akkor rettenetesen lefogytam. A kenyér zöld volt, penészes, de megettük, nem volt más. Voltak amerikai, angol, orosz, mindenféle hadifoglyok, franciák is, és ők mondták a híreket nekünk. Ott volt egy repülőgépgyár, engemet is beválasztottak dolgozni [Föltehetően Neustadt-Glewéről (Mecklenburg, Németország) van szó. A tábor a ravensbrücki női tábor egyik melléktábora volt, amelyet 1944. szeptember 1-jén állítottak föl. Ide hurcolták Auschwitz evakuálása után a női foglyok egy részét, és a repülőtér építésén, a Dornier Művek repülőgépgyárában, valamint sáncásáson dolgoztatták őket, mintegy ötezer főt. – A szerk.]. Ha munka volt, akkor én mindig önként jelentkeztem. Az volt a munka, hogy nekünk el kellett álcázni ezeket a repülőgépeket, mert jöttek az angolok, és bombáztak. Fákat ültettünk, és ott volt az SS felügyelőnk velünk, és jöttek a gépek, és ő reszketett. Mi meg vicceltünk, nevettünk. Ti nem féltetek?

Mitől féljünk? Mi azt kívántuk, hogy egy bomba essen ránk. Nekünk nem volt mitől félni.

S még az utolsó héten volt egy „válogatás”. Jött egy orvos egy vöröskeresztes ápolónővel, és el kellett előtte sétálni. Aki gyöngé volt, kivették. De az utolsó pillanatban. Velünk volt egy szegedi kislány, úgy könyörögtünk, azt mondta, hogy már nem bírja tovább. Csont és bőr volt szegény. Elvitték.

Még utolsó pillanatban kivettek minket lövészárkot ásni. Már nem tudtunk menni, nem tudtuk a lapátot vinni, olyan gyengék voltunk. A Wehrmacht várt minket kint, mondták, hogy ők is éheznek, mert nincs ennivaló. Egy-két krumplit adtak nekünk. Azt mondja, nektek jó, de mi lesz velünk? A németek már szaladtak. Futottak. Nem tudták merre – az oroszoktól féltek.

Aztán egy májusi napon kinyitották nekünk a kaput, bejött egy nagy orosz tüzér. Csíkos ruhában voltunk. S egy ukrán nő megcsókolta a kezét, és aztán megcsókolta a földet. Mi bementünk a raktárba, de már kenyér nem volt, mert az ukrán lányok elvitték. Én találtam egy doboz zsírt, és akkor aztán jókat ettünk. Akkor beköltöztünk egy villába, de az már nagyon piszkos volt, mert az ukrán lányok ott voltak. Ők aztán bementek a városba lopni, és jöttek vissza lovas kocsival, bundákkal. Akkor mi is bemerészkedtünk, és ott ültünk a templom előtt, és jöttek az oroszok a katyusával, így remegett a föld [A szovjet fejlesztésű, „katyusa” vagy „sztálinorgona” néven emlegetett fegyver (BM 13) valójában egy ún. kisztrakéta-sorozatvető tüzérségi fegyver volt. Pontcélok elleni bevetésre a rakéta nagy szórása miatt nem volt alkalmas, ezért a készletet (32-54 darab rakétát) egy sorozatban lötték ki tehérgépkocsira vagy harckocsira szerelt indítószervezetről. Mozgékony volt, és nehezen lehetett bemérni. Nevét a különböző méretű lövedékek változó hangú sívítása után kapta. – A szerk.]. Emberek nem voltak ott. Elszaladt a lakosság, az egész város üres volt. Mindenki elszaladt. A lakások nyitva voltak. Vettünk magunknak szoknyát, blúzt. Legérdekesebb az volt, hogy megnéztem a szoknya belső zsebét, és mi volt ráírva? Lopi Ritzmanstadt. Egy lengyel zsidó lányé volt az a szoknya, amit talán mi raktunk össze a kommandóban. És ők ott árulták, ment a német néphez minden, amit a zsidóktól elvettek.

Egy éjjel jöttek francia hadifoglyok, s szállást kerestek. Az egyik toulouse-i volt, és mondtam, hogy az öcsém Toulouse-ban van az egyetemen, és kérte, hogy menjek vele. A többi lányok – öten voltunk – azt mondták, hogy nem mennek. Én sem mentem. És a francia elment az amerikai zónába, mi meg ott maradtunk az orosz zónában.

Én augusztusban értem haza. Gyalog mentünk. Én Budapesten jelentkeztem, betettek egy iskolába. Másnap kijöttem a városba, és elmentem a Lovag utca 3. előtt, ki volt írva: doktor Taubner Géza, doktor Taubner Ágnes. S a takarítónő takarított, mondom, ki van meg ebből a családból? Azt mondja, mindenki. Fölmentem, az anya apám első unokatestvére volt, a lánya, Ágnes orvos lett. Nekik Csillaghegyen volt egy házuk, ott bujkáltak. Azon panaszkodtak, hogy eltűnt az értékes bundája Ágnesnek, mert ő a kútba dobta. Annyit segítettek rajtam, hogy adtak egy zsebkendőt, mert náthás voltam. Azt mondták, hogy a nagybácsim él, a Jenő bácsi [Valószínűleg az apa testvéréről, Engelmann Jenő nagybácsiról van szó. – A szerk.], a Radó Éva él, és annak a lakásában vannak a József körúton.

Akkor én elindultam oda, s mit ad isten, kivel találkoztam az utcán? A Bellával. Bella volt, aki kikísért engem az állomásra, a Bellával találkoztam Birkenauban is. Hogy került ide? Az utolsó hírem az volt Belláról, hogy tífusszal feküdt, és biztos voltam, hogy meghalt, mert aki ott feküdt,

azt a németek lelőtték. Mesélte, hogy tényleg tifusszal feküdt, de a németeknek már nem volt idejük megölni, mert olyan gyorsan jöttek az oroszok. S megint az unokatestvérénél, Schmuck Ilonkánál lakott, s azt mondta nekem, az Ilonka olyan boldog lesz, hogy te megjöttél. Hol laksz? Mondom, az iskolában. Azt mondja, gyerünk az Ilonkához. Azt mondja nekem az Ilonka: „Hogy nézel ki?” Itt a szekrényem, vegyél föl, amit akarsz. Ő egy idegen volt, és a bájos rokon adott egy zsebkendőt... Azonnal kiadta, hogy pakoljam össze a holmimat, és költözzek hozzájuk. Velük is laktam.

Volt annak idején a falunkban, Gyönkön egy örmény ügyvéd, akinél rendesebb ember nem létezett. Úgy hívták, hogy doktor Albanasz Zoltán. Az első felesége zsidó volt, és azért váltak el, mert nem volt gyerek. Elvette az én gyerekkori barátnőmet, a német evangélikus tanítónak a lányát, a Jucit. Még mielőtt anyám a gettóba ment, odaadta nekik az én hálósobabútoromat, odaadta a perzsaszőnyegemet. Mikor hazajöttem, abban a pillanatban mondták: „Nelli, itt van a bútorod, itt van a szőnyeged.”

Mikor visszajöttem, akkor megtudtam, hogy Ilona nagynéném Gyönkön van, életben van, és az unokahúgom, Magda is. A mi családunkból hárman menekültünk meg: a nagynéném, neki szerencséje volt, mert ő Csehországba került egy fonodába, és úgy kezelték őket, mint gyári munkásokat. Nekem szerencsém volt, hogy jó helyekre kerültem, s ez mentette meg az én életemet. Sajnos az én unokahúgom, Magda, aki tizenhat éves volt, neki nem volt szerencséje. Nagyon nehéz munkát csinált. Nagyon beteg lett a gyomrával. Ha a barátai nem segítik, akkor nem is marad életben.

Gyönkről hetven zsidóból hét jött vissza. A mi családunkból három, az Engel családból három, és egy Szekeres nevű ember, aki munkaszolgálatos volt. Most már csak ketten vagyunk. Én vagyok és az unokahúgom, Magdi, aki tizenkét évvel fiatalabb.

Férjhez mentem a háború után. A második férjemet Bella révén ismertem meg, még mielőtt elvittek volna. A férjem kassai volt, Kassán volt ékszerüzlete. Belláék is kassaiak voltak, és ő följárt a Schmuckékhoz, én meg ott laktam. Mikor engemet elvittek, aznap este ő följött, és mondták, hogy engemet elvittek. Mikor visszajöttem, a Bella mondta, hogy menjünk el hozzá, és mondjuk meg, hogy visszajöttem. Fölmentem, és megmondtam, hogy visszajöttem. S aztán ő többször jött oda. Aztán összeházasodtunk.

Serebrenik Lászlónak hívták, 1908. január másodikán született, nyolc éve halt meg, 1996-ban. Két gyerekünk született, Péter az idősebb, 1946. december hatodikán, Mikuláskor született, a másik fiam, George Igor pedig 1948. augusztus tizenkilencedikén.

A második férjemnek egy özvegy édesanyja volt, és hárman voltak testvérek. Az édesapjuk orosz volt. Ő, azt hiszem, Leninnel volt Olaszországban [*Lenin két ízben, 1908-ban és 1910-ben járt az olasz szigeten, Makszim Gorkij vendégeként – A szerk.*], s mikor visszafele jött, Sárospatakon megállt, és megismerte a jövődő feleségét, és el akarta venni. A férjemnek a nagyapja úgy egyezett bele a házasságba, ha Magyarországon maradnak.

Az édesapját Izsáknak hívták, és Kassára mentek, és nyitottak egy üzletet. Az öreg órás volt, és zenész. Több hangszeren játszott, és hetenként odagyűltek a házába a különböző zenészek és énekesek, akiket akkor ő vezényelt. Több, általa lejegyzett, saját szerzeményű dalkottát is találtunk

a dolgai között. Ez a házi zenekara, akik összegyűltek náluk, a férjem elmesélése alapján a következő zenészekből állt: egy cigányprímás – egy világot látott cigányprímás – volt a hegedűs, a férjem édesapja zongorázott, és volt még egy zsidó ember, aki szintén hegedült. Sajnos a férjem édesapja meghalt, mikor a férjem nyolc éves volt; valószínű tüdőrákja volt, mert mondta a férjem, hogy rettenetes fájdalmai voltak, és olyankor oroszul beszélt. Volt az apjának egy testvére, aki szintén zenész volt, úgy mesélte mindig a férjem, hogy ő Bécsben és Párizsban is tanult, és zongorista lett belőle. Mást nem tudok róluk.

László idősebbik testvére zongoraművész volt, Ernőnek hívták. Négyéves korában már zongorázott. Bécsben végezte el a zeneakadémiát, és kapott egy szerződést Amerikába, és várta a hajót Franciaországban, mikor a németek megszállták a Szudéta-vidéket. Ő annyira ragaszkodott az édesanyjához, hogy visszament Kassára. Elvették az útlevelét, és ez idegileg borzasztóan megviselte őt. Elvitték őt Auschwitzba az anyósommal együtt. Ott is maradtak mindketten. A férjem öccse pedig, aki annyi idős volt, mint én – orvos volt –, meghalt a munkaszolgálatban; a betegektől tífuszt kapott. Ezt egy barátja mesélte, aki szintén orvos volt.

Miután visszajöttem, a Rózsadombon laktunk egy villában, 1948-ban, amikor már két gyerekem volt - akkor született a második fiam - az Aranykéz utcában vettünk húszezer forintért, lelépésért egy lakást [*Vagyis az előző bérlőnek pénzt adtak, hogy nekik adja át a lakás bérleti jogát. – A szerk.*].

Nagyon komplikált volt akkoriban az életünk. A kisebbik fiammal nagy problémám volt, borzasztó erős volt a fogínye, és fel kellett vágni. Meg borzasztó körülmények voltak a kórházban is, ahol született. Olyan piszkos kórház volt, hogy borzalom. Az orvosok meg úgy otthagyták az ágyon. Ekcémát kapott a fejétől a talpáig. És olyan hasmenése volt, hogy borzalom. S akkor elvittem őt a Grossmann főorvoshoz, aki már nyugdíjban volt, ő volt a főorvos akkor a Bródyban, úgyhogy engemet fogadott. Azt mondta, nem lehet a gyereken másképp segíteni, csak ha egy szoptatós dadát fogadunk.

Nekem minden hónapban le kellett mennem Gyönkre, hogy a föld saját kezelésben legyen. Megbeszéltem két családdal, hogy rendezik a földet. Az egyik család nagyon jó barátunk volt, ők mentették meg a házunkat. A másik család sváb volt, nagyon rendes emberek, ki akarták őket telepíteni, és ők nem akartak elmenni, és egy írást adtam nekik, hogy ne telepítsék őket ki [lásd: kitelepítések Magyarországon]. Kiköltöztek a birtokra, s ők dolgozták meg a földet. De nekem minden hónapban le kellett jönnöm egy-két napra. Ők vállalták, hogy szoptatják a gyereket. Ez egy borzalmas dolog volt, otthagyni a gyereket idegenre, a szoptatós dadára.

Aztán a földünket elvették [lásd: földreform Magyarországon 1945-ben], s a házat eladtam. Akkor nagyon jó helyzet volt Csehszlovákiában, jobb, mint Magyarországon, s a férjem elhatározta, hogy elmegyünk, és én beleegyeztem [*Ez 1948 végéig lehetett. – A szerk.*]. Az Aranykéz utcai lakást a Jenő nagybácsira hagytam.

Egy vagonnal átmentünk Pozsonyba [*Lehet, hogy a szlovák-magyar lakosságcsere kapcsán sikerült átmenniük Csehszlovákiába? – A szerk.*], és ott betettek egy szállodába. A gyerek még nem evett, csak szopott, és spirituszfőzőm volt, s a bájos férjem kiment a barátait keresni. Mondtam, hogy hozzon egy gyerekkocsit, hogy ki tudjak menni, az egy borzalom volt, ott bent lenni mindig két pici gyerekkel egy szobában. Ő persze majd egy napig nem jött. Hát iszonyú volt.

Aztán elmentem a gyerekekkel Bécsbe [Föltehetően 1950 körül disszidált Bécsbe a gyerekekkel. – A szerk.]. A férjemet közben letartóztatták hamis váddal ott, Pozsonyban, valami olyat találtak ki, hogy lisztet lopott, és értékesítette. Amikor megtudták, hogy zsidó, rögtön mondták neki, menjen el, bújjon el pár napig, mert a zsidókra minden ilyesmit ráfognak. Azt mondta a férjem, ő nem csinált semmit, miért bújjon el. Ami lisztje volt, azt mind a hitközségnek adta. Mikor a bíróhoz került az ügye, a bíró föl nézett – egy kassai bíró volt –, és azt mondta, maga mit csinál itt? Persze fölmentette, de a gazdasági rendőrség felülbírálta ezt, és betette őt egy munkatáborba. Mikor megtudtam, hogy ott van, akkor átmentem Bécsből érte feketén két csempésszel és egy gumicsónakkal.

A gyerekek addig egy gyerekotthonban voltak, s volt nekem két ismerősöm, akiket megkértem, hogy vigyázzanak a gyerekekre, látogassák őket. A férjemet el tudtam hozni, de mindenünk odaveszett, amit a férjemnek kellett volna hoznia. Mikor az idősebbik fiam meglátta az apját, zokogott, négy éves volt 1950-ben, és azt hiszem, azt mondta: hol voltál, apa, olyan sokáig?

Ott voltunk Bécsben, egy menekülttáborban hét évig. Én magyar voltam, a férjem cseh-szlovák. Nem volt túl sok esélyünk, hogy tovább tudunk menni. Aztán a férjem találkozott egy barátjával, aki kinn lakott a városban, milliomos volt a sógora Amerikában, és nagyon hálás volt a férjemnek, mert megmentette az édesanyját, még a háború alatt. A pontos történetre már nem emlékszem. Azt mondta, hogyha ő kimegy Amerikába, akkor ő fog nekünk papírt küldeni. Úgy is történt. A repülőutunkon egy baleset történt, egy első világháborús géppel voltunk, és Shannon (Írország) fölött elkezdett folyni az olaj, és visszamentünk a repülőtérre. Ott voltunk három napig, míg javították a gépet. Mi voltunk az egyedüli zsidók, csupa ukrán volt a gépen.

Szóval megérkeztünk nyáron, júniusban Amerikába, New Yorkba. A férjem keresett ismerősöket, mert ott akartunk maradni, de pont hétvége volt, és olyan meleg, hogy minden gazdag ember kinn volt a nyári lakásán. Semmi pénzünk nem volt. Úgyhogy kénytelenek voltunk lemenni El Pasóba, ami a világ végén van, Mexikó határán. Onnan kaptuk a papírokat. S akkor adtak egy személyvonatra egy jegyet. Két nap s két éjszaka utaztunk. Annyi pénzem volt, hogy tudtam venni egy sült csirkét, de az elfogyott, vizet se tudtunk inni. Borzasztó volt. Megérkeztünk késéssel, és a férjem barátjának egy unokaöccse várt az állomáson, és egy rokonnak, aki szabadságon volt, a házába vitt. Légkondicionált lakás volt, azt hittük, hogy a paradicsomba érkeztünk. Ott lehettünk egy hétig, mert a rokon visszajött, egy agglegény volt.

Borzasztó nagy család volt. Blangrud, Blang vagy mi volt a nevük. Az ismerősünk sógorának volt egy nagy bútoráruháza, az unokatestvérének volt egy négyemeletes vagy ötemeletes bútoráruháza. Az unokatestvérek mind ott voltak, mert ők a rokonokat mind kihozták.

Minket betettek egy bérlakásba, nem volt légkondi, és borzasztó meleg volt. Volt egy ebédlő öreg, vacak bútorokkal, és volt egy keskeny folyosó, ott volt a hálószoba, ott aludt a férjem s a fiam. S volt egy üveges veranda, azon én aludtam, egész nap sütött a nap, szóval borzalom volt. Ott laktunk öt évig. A férjemet senki nem akarta alkalmazni, úgyhogy a barátjánál dolgozott, mert nagyon szépen rajzolt, és a barátja több sportegyesületnek adott el kabátokat, amelyek hátára embléma volt hímezve, s ezt kellett a férjemnek megrajzolnia.

Nekem talált a háziasszonyom egy állást. Ott volt egy magyar származású Schwartz család, akiknek egy nagy áruházuk volt, s ott talált nekem állást, azon a részlegen, ahol javították a

Akkor jött a rendőrség, s akkor egész éjjel kint kellett várni, az üveges éjjel nem jött ki, csak reggel. Az áru ott volt kint, már jöttek a vevők, szóval ez egy nagy idegi dolog volt mindig. És nagyon sok sírás. Úgyhogy a végén már nem is biztosították az üvegünket, olyan sokszor törték be.

Miután elkezdett menni az üzlet, vettünk egy nagyobb házat El Pasóban, aztán azt modernizáltuk. Nagyon el volt hanyagolva, mikor vettük, de ahogy anyagilag tudtuk, nagyon szépen rendbe hoztuk. Mindenki azt mondta, mikor bejött hozzánk, hogy ez egy európai ház.

Akkor már nagyünnepekkor mindig bezártuk az üzletet. Senki zsidó több, akinek üzlete volt, nem zárta be, de mi bezártunk. Mindig, akkor is, ha szombatra esett, amikor a legnagyobb forgalom van, mi bezártuk az üzletet. Templomba mentünk. A gyerekek is. A Pészahot és a Hanukát tartottam, tartom most is. Pészahkor nem eszem, csak maceszt. Azt mindig betartom. A hosszúnapot [Jom Kipur] is megtartottam, de most már nem böjtölök egész nap. Megpróbáltuk zsidónak nevelni a gyerekeket. George ment templomba péntek este, de a Péter soha nem. A gyerekeket sajnos nem járattuk sem héderbe, sem Talmud-Tórára kisebb korukban, nagyon el voltunk foglalva, és nem volt annyi pénzünk, hogy a gyerekeket el tudjuk küldeni egy ilyen táborba. Zsidó iskola nem volt El Pasóban. Zsidó órára jártak, csak Péternek az volt a problémája, hogy egy idegbeteg tanárnője volt, és sajnos megutáltatta vele a vallást.

Péter is volt, George is volt bár micvón, persze. Mikor Péter volt bár micvón, akkor szegény voltam, de azért megcsináltuk.

Péter először gépészmérnök akart lenni, azután megváltoztatta tervezőmérnökre. Dolgozott az egyik vakációban egy cégnek, akik olajat pumpáltak ki az óceánból, és miután visszament az egyetemre, ez a cég föl hívott minket telefonon, hogy hol van Péter, mert szerették volna visszavenni. Ron & Ruth, úgy hívták ezt a céget, most már más neve van. De nem szeretett ott dolgozni, nem akart ott dolgozni. Houstonban lakott, és ajtókat készített. Aztán valaki – egy magyar ember – azt tanácsolta neki, hogyha építeni akar, vegyen előbb egy telket, építsen rá egy raktárt, adja ki, s abból induljon el, s kezdjen építeni. Akkor adtunk neki kölcsönt persze, ő vett egy telket, és épített rá egy raktárt, azt kiadta, s akkor kezdett építeni. A végén húsz évig épített nagyon szép házakat. Gyönyörű házakat, orvosoknak és olajosoknak. Most már nem épít. Nagyon nagy a konkurencia, és azt mondta, most már nem szabad építeni. Péter megnősült, amikor huszonhét éves volt, két gyereke van, bahái a felesége. Nancy még korábban dolgozott valahol, és azt hiszem, ott vette föl ezt a vallást, a szülei is föl vették és a testvérei is [A bahái vallás a Bahá Ulláh (Bahá'u'lláh, 1819–1850) néven ismert Mírzá Hoszein Alí Núrí által, a 19. század közepén, Perzsiában alapított egyistenhívő vallás. A bahái hitben nincsen papság, és nincsenek szertartások. Minden embernek joga van az igazság önálló keresésére. A bahái vallás tanításai szerint az egész emberiség egyetlen faj, és eljött az idő, hogy egyetlen világméretű társadalommá egyesüljön, kulturális sokszínűségének megőrzése mellett. Bahá Ulláh azt tanította, hogy egyetlen Isten létezik, aki folyamatosan fedi föl akaratát az embereknek. Ennek a folyamatnak a legfőbb előrevivői az Isteni Hírnökök (Ábrahám, Mózes, Buddha, Jézus és Mohamed stb.), akik egymás tanításaira építve nevelik az emberiséget. A bahái hit követőinek száma jelenleg 5-6 millió között van, akik 166 országban és 48 területen élnek, a bahái vallás ily módon területileg a második legelterjedtebb vallás a világon (www.bahai.hu; hu.wikipedia.org/wiki/Bahá'í). – A szerk.]. Az unokáim evangélikusok. Zakariásnak (Zachary) hívják a fiút, már huszonhét éves lesz, a kislány, Laureen huszonhárom. A fiú befektető, kitűnően végezte el az egyetemet. Laureen a reklámszakmában

dolgozik. Elment New Yorkba, és rögtön kapott állást egy rádióállomásnál.

George kiskorától minden nyáron dolgozott, sőt szombaton is, egy áruházban, ahol nagyon-nagyon szerették őt. Mikor nyáron megérkeztünk, nem volt iskola, úgyhogy csavarogtak a gyerekek, és rátaláltak erre az áruházra, ami azért volt érdekes, mert a pincében madarak voltak. Megismerték a menedzsert, és ő jóban lett velük, és így kezdődött a barátság. George aztán elvégezte a bányamérnököt, majd Austinban a könyvelés mesteriskoláját. Dolgozott előbb a Price Waterhouse Coopernél [*Könyvvizsgáló cég. – A szerk.*], rajtuk keresztül került Magyarországra, majd a Hellmann's Mayonaise-nél dolgozott vezető beosztásban.

Houstonban lakik már hat éve, a családja Budapesten maradt. Van két ragyogó unokám, az egyik okosabb, mint a másik. Az egyik neve Áron, a másik pedig Ávi. Az egyik hat éves, a másik nyolc vagy kilenc. Most már iskolába járnak. Ők vallásosabban vannak nevelve, és zsidó iskolába is járnak. Többször is elvittük őket vacsorázni, és mindig csak halat kérnek, hogy az a kóser.

Az üzletet eladtuk az 1980-as évek elején két arabnak, akik eljöttek Afrikából, azok vették meg. És hogy ne azt mondják, hogy a zsidó eladja, mikor nincs szezon, hát átadtuk nekik az üzletet októberben. Azért adtuk el, mert belefáradtunk. Én keresztülmentem egy veseoperáción, egy női operáción, és a láger sem volt egyszerű. Az idősebbik fiam szintén azt mondta, hogy most már elég volt.

Aztán Péter kérésére Houstonba költöztünk. Vettünk egy öröklakást, úgy választottuk, hogy olyan helyen legyen, ami szép, jó, és jó autóbusz-közlekedés van, mert autót nem akartunk. A férjem otthon maradt. Mindig azt mondta, most festeni fog, megvettük a festéket, a menyem még be is íratta őt egy iskolába – de soha nem festett. Mindent megígért a kisebbik fiamnak, hogy lefesti Kassát meg ezt meg azt. Elkezdte, abbahagyta.

A férjemmel majdnem ötven évet éltünk együtt, egy vagy két hónap hiányzott az ötvenéves házassági évfordulónkhoz, amikor meghalt. Végelgyengülésben halt meg. A végén a veséje nem működött. Zsidó temetőbe temettük. Az idősebbik fiam már két évvel előbb mondta nekem, anyu, nézz körül most, nem kell apának tudni róla, hogy melyik temetőbe akarod apát elhelyezni, s ezenkívül megnézheted a helyet is, és azt meg lehet vásárolni. Akkor a menyem kivitt engemet, és azt a temetőt választottam, ahova autóbusszal könnyebben el tudtam érní, és persze ott lett eltemetve. Mondtak kaddist is utána, süvét is ültem nyolc napig, miután meghalt. Mikor volt a sírkőavatás, eljöttek hozzám a lakásba imádkozni a fiamék, s akkor ismertem meg a szomszédokat is, mert én nem tudtam, hogy ki zsidó – pedig akkor már ott laktam tizenöt vagy tizennyolc éve. S aztán mikor voltam a fiamnak a lakásán, akkor ott volt az egész család. Most is minden évben elmegyünk a Jahrzeitra.

Olvastam egy cikket, hogyha valaki idősebb, kell, hogy valami hobbi legyen, mert az nagyon fontos. Úgyhogy beiratkoztam varrókurzusra, és még most is járok. Mi hatan vagy heten vagyunk csak – nem vagyunk sokan –, de már évek óta együtt járunk. Ebédet ott eszünk, visszük magunkkal, társalgunk, mindenki saját magának varr, a tanárnő megnézi, kijavítja, vannak gépek, azon eldolgozzuk. Eltelik az idő. Jártam én már sütőkurzusra is, ott is megismertem egy csomó embert – most is van egy nagyon jó ismerősöm, egy német származású, aki nem lakik messze, és most ha hazamegyek, együtt fogunk sütni. Ő ápolónő tulajdonképpen, de most már süt kis kávéházaknak, és csokoládét csinál mindenféle orvosnak. Szóval ilyen alapon nekem most nagyon

sok barátnőm van, nagyon sok nem zsidó. Aztán tagja vagyok egy internacionális klubnak, csak most már két éve pontosan arra a napra esik, amikor a varrókurzus. Ott én voltam az egyetlen zsidó. Itt angolul lehetett tanulni, öt-hat embernek volt egy tanárnője.

Minden hónapban, szerdán a Hadassánál [*A világ számos részén működnek Hadassa alapítványok, amelyek mind a jeruzsálemi Hadassa kórházat támogatják. Ezek az alapítványok többféle szociális intézmény is működtetnek sok országban és zsinagógájuk is van általában. – A szerk.*], aminek én örökös tagja vagyok, van egy közös ebéd valamelyik családnál, persze fizetünk, de ők adják az ebédet. Ezenkívül minden hónapban egyszer, szerdán a templomunkban van a nyugdíjasoknak egy összejövetel, az is egy ebéd, és akkor van valami program. Meg minden hónapban egyszer, hétfőn van a varróklubnak egy programja, arra is megyek. Szombaton templomba megyek délelőtt, háztartást vezetek, vásárolok.

De az amerikaiak olyan hidegek, a templomban nem igazán lehet barátkozni. Rengeteg jó ismerősöm van, de nem járunk egymás lakására. Egy chilei asszonyt ismerek jól és egy másikat, egy lengyelt, aki lágerban volt, a fia értünk jön – mert ő péntek este megy a templomba –, hazavisz, szóval így ismerem, és föl hív engem telefonon, ha nem jövök a templomba, hogy mi van, nem vagyok-e beteg. Akkor volt még egy nagyon kedves ismerősöm, egy zsidó asszony, aki egy özvegyasszony, nagyon-nagyon helyes asszony volt, nagyon intelligens, több nyelven beszélt. Ővele együtt mentünk szombatonként a templomba, neki kocsija volt, eljött értem. Ő, szegény, meghalt már három éve. Olyan igazi barátnőm nincs.

A mi templomunk egy neológ konzervatív templom, kétezer-ötszáz tagja van, szóval modernebb, de még héberül imádkoznak. Van egy kántorunk, aki gyönyörűen énekel. Ebben a templomban, ahova én járok, van elemi is, óvoda is. Aztán van egy csodálatos főiskola. Most nemrég építették, óriási, abszolút modern.

Nagy zsidó társadalmi élet folyik. Bált szerveznek Hanukára, tavaly nyárra is volt szervezve, aztán vannak mindenféle összejövetelek meg templomklub. Minden hónapban fizetek a hitközségnek egy összeget, és akkor ünnepekkor elküldik nekem a jegyet a bálra. A Hadassánál önkéntes munkát is végzünk. Aztán karácsony előtt az egyik houstoni templomban minden évben csomagolunk a szegényeknek, a gyerekeknek meg a katonáknak csomagot.

Többször tartottam előadást is, itt, Budapesten is, valami amerikai iskolában, angolul, meg Houstonban is egyszer egy iskolában. Azt mondta a tanárnő, hogy soha ilyen csönd nem volt az iskolában, mint akkor, amikor beszéltem. Van egy múzeum Houstonban (holokauszt-múzeum), ahova nagyon sok iskola megy, és előadásokat tartanak, de valahogy csak a lengyeleket hívják előadást tartani. Valahol én úgy érzem, hogy mellőznek.

Először tíz évig nem jöttünk haza, aztán először egy klubbal tudtam visszajönni, valamikor a hatvanas évek végén, még kommunizmus volt. Voltam Gyöngön is, teljesen visszafejlődött, minden hivatalt áthelyeztek Tamásiba. Egészen visszafejlődött, csak a gimnázium van meg, és talán valami ipariskola. De van egy szobor, egy emlékmű a parkban, ahol föl van írva az összes zsidó neve, sőt azoknak a zsidóknak a nevei is, akik nem Gyöngön, hanem a környező kis falvakban, Varsádon, Keszőhidegkúton laktak.

Amikor visszajöttem, egyáltalán nem tetszett a helyzet itt, és most sem tetszik, mert nem törődnek az emberekkel, inkább egymással veszekednek. Összehasonlítva a rendszerváltás előtti helyzettel, most nagyobb szabadság van, de sok a munkanélküli. És Amerikában ugyanez a helyzet sajnós.

Izraelben voltam háromszor vagy négyszer. A barátnőmnél voltam, ott laktam nála. Ő barát és rokon volt, mert az ő első férje és az én első férjem unokatestvérek voltak, és egy házban laktunk. Ő is elvesztette a férjét és a kislányát, s amikor az ő blúzát megláttam Auschwitzban, amikor a Kanadában dolgoztam, akkor rosszul lettem szinte, hogy ő is elment a kislányával.

Izraelben olyan érzése van az embernek, mintha az Ótestamentumba menne vissza. Amikor másodszor és harmadszor a férjemmel voltam, sikerült megtalálni a férjem egy távoli unokatestvérét is, akinek a testvérei még mindig kibucban laknak. Valaha gondolkoztam az Izraelbe költözésen, de most már nem gondolok költözésre. Most már másfele költözöm nemsokára.